

Ігор Гирич
Українське Історичне Товариство
Київ, Україна

ЩОДЕННИК М. ГРУШЕВСЬКОГО ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Серед півторатисячі одиниць зберігання фонду родини Грушевських справа під номером 25 може вважатися чи не найціннішою. Це щоденник великого історика. З 466 аркушів власне до нього відносяться лише 3/4 цього обсягу, решта — різночасові записи, що малюють внутрішній стан М. Грушевського юнацького й молодого віку. Щоденник являє з себе чотири зброшуровані записничка з темноколінкоровими палітурками кишенькового формату приблизного розміру 10 x 20 см. Записи в них велися з січня 1904 р. до середини червня 1910 р. Саме про них і піде далі мова.

В першому записі М. Грушевський сповідав, що дістав цю книжечку від доньки, Кулюні, і що буде записувати в ній кожний день, але події прожитого дня буде нотувати наступного дня зранку. І цьому рішенню він точно слідував протягом семи років. Перерви у записах незначні. Їх лише дві: одна — в 1907 році, з 20 по 29 березня; друга, досить суттєва, — в 1904 році, з 17 березня по 17 вересня. Кілька записів (з 30.03 по 21.04. 1907 р. та з 28.01. по 2.06. 1908 р.) робилося на окремих аркушах, очевидно, коли під руками не було відповідного записничка.

Характер записів досить одноманітний, розмір денного запису дуже стислий, обмежується кількома, а іноді й одним реченням. М. Грушевський не вводить читача в колізії біжучого моменту, не пояснює причин конфліктів тощо. Отже навряд чи його щоденник можна вважати певною саморекламою, розрахованою на майбутнього читача. Й у цьому пляні він дуже відрізняється від аналогічних творів Є. Чикаленка, Д. Дорошенка, О. Лотоцького, В. Винниченка. Історик чітко фіксує роботу, яку виконував щодня, людей, з якими мав зустріч вдома, або під час ділових подорожей, зрідка дуже лаконічні власні реакції на ту чи іншу громадсько-політичну подію.

Нотація ведеться поспіль, дата доби виставлялася на маргінесі записничка, рік іноді згори аркушу. Самі записи перенасичені скороченнями, почерк дуже дрібний і нерозбірливий. Очевидно, Михайло Сергійович не дуже дбав про майбутнє видання свого щоденника. Він вів

його для себе начеб-то контролював себе, вносячи до нотатника найсуттєвішу інформацію. Тому звідси випливають безперечні плюси щоденника історика, як історичного джерела. Його переваги — це висока ступінь об'єктивності, фактажність, щоденність, стислість. На підставі щоденників 1904-1910 рр. можна скласти безпомилний літопис життя та діяльності вченого. І в цьому пляні він цінніший, приміром, за щоденник Є. Чикаленко, що власне являє з себе радше уривочні споми-ни по певній темі і за певний проміжок часу, а ніж власне щоденник. Тому треба зазначити, що М. Грушевський чітко дотримується жанру щоденника. Лише під кінець його ведення він застосовує своєрідний узагальнюючий метод, коли записував в один день події за прожиті два-три дні. Текст записів відзначається літературною невиробленістю, часто зустрічаються повтори в одній фразі, багато описок, відсутність синтаксичних позначок. Оскільки запис характеризувався максимальною лаконічністю, М. Грушевським в нотатках фіксуються ключові на його погляд моменти дня, а отже й життя. Він з маси подій і фактів вибирає найсуттєвіше на його погляд і саме це заносить на сторінки щоденника. Що ж було найголовнішим для Михайла Сергійовича? Ми не помилимося, якщо скажемо, що робота й ще раз робота. А оскільки сил витрачалось чимало, то ще однією важливою темою, міцно пов'язаною з першою була тема здоров'я, яке особливо в 1904-1905 рр. залишало бажати на краще.

Дуже важливим для Михайла Сергійовича був сон, його якість впливала на продуктивність праці. Хороший сон давав можливість довгий час не втомлюватися. Він майже щодня з січня по травень 1904 р. говорить про сильні головні болі — «мігрени», яких ніяк не може позбутися. Спроби лікуватися спиртовими обтираннями ні до чого не призвели. Так само не допомогло й виконання лікарських порад про тимчасове припинення розумової праці, голова продовжувала боліти навіть якщо більшу частину дня він проводив на повітрі та на прогулянках. Очевидною причиною скарг на головні болі було нервове напруження, пов'язане з конфліктною ситуацією в середині НТШ та з галицькими політичними колами, що групувалися в Народному Комітеті. Принаймні зразу після розмов з С. Рудницьким та В. Левицьким, що представляли погляди С. Дністрянського, І. Верхратського та В. Шухевича, ідуть скарги М. Грушевського на мігрень.

Лікарі заспокоювали, що головні болі не загрожують в цілому здоров'ю, але Михайло Сергійович, можливо більше під впливом психічного напруження й нервів, іноді гадав, що загроза його життю існує. Цікаво, що в такі моменти він згадував про свій розпочатий фундаментальний твір — «Історію України-Руси», й жалкував з приводу того, що він може залишитися нескінченим. Але після деякої перерви у веденні щоденника, ми бачимо, що здоров'я М. Грушевського поліпшилося настільки, що тепер єдиною проблемою, яка турбувала історика в цьому пляні, був здоровий сон.

Всі випадки, коли сон був або гірший за норму, або навпаки кращий за неї, обов'язково відзначалися у щоденнику. Була занадто тепла ніч і тому спав зле, або навпаки, ніч була холодна і тому спав добре, записував львівський професор. Часто бували випадки, коли вночі спати заважав пес І. Франка, що жив власне, на одній садибі з М. Грушевським. Це надзвичайно дратувало М. Грушевського й він прохав Івана Яковича, іноді навіть офіційно, через лист, аби він якось вирішував таку прикрість.

Скільки тривав робочий день М. Грушевського, за записами встановити важкувато. Він не писав о котрій годині вставав і о котрій — лягав спати. Лише іноді вказуючи точну годину. Найчастіше фігурує одинадцята година вечора й трохи пізніше. В день, як правило, очевидно, в першій половині дня, він намагався робити прогулянковий моціон, і робив його в більшості в парку, благо що Стрийський парк був під боком. Періодично ходив до міста, де любив відвідувати львівські кав'ярні.

Першу половину дня він відводив, також як правило, на відвідування архівів та бібліотек, ходив на читання університетських лекцій; як проходили ці виклади він занотовував дуже фрагментарно. Головним чином це однослівна оцінка: добре, погано, посередньо.

Але найбільше часу йшло на творчу роботу за письмовим столом. Згадки про роботу над історичними, публіцистичними, літературними працями, редакційну роботу без перебільшення займають у щоденнику перше й основне місце. Часто-густо весь свій робочий день М. Грушевський присвячував саме роботі над рукописами статей та монографій, коректами книжок та ін. За раз робилося кілька робіт, — історик робив правки по гранкам набраних своїх книжок, потім писав нові праці, редагував матеріали до «Записок» тощо.

Значне місце приділялося також писанню листів-відповідей своїм численним кореспондентам. Отримання важливого листа від того чи іншого діяча, часто заносилося до записничка. Відповідь, як правило, писалася в той же день. Листування відбирало багато часу, на нього витрачалося іноді кілька годин.

Після обіду до родини Грушевських дуже часто, ледь не щодня заходили численні гості, яких сам Михайло Сергійович умовно ділив на тих, що складали своєрідну «фамілію», тоб-то були майже членами родини й постійними відвідувачами Грушевських, та тимчасових гостей, як правило, не львів'ян, що приїжджали до історика з Великої України, з російських столиць, з різних європейських наукових центрів, а також велика кількість українців-галичан, що приходили за підтримкою, порадою, або з бажанням працювати на полі українознавства. До членів своєрідної «фамілії» приблизно до 1907 р. входили І. Франко, С. Томашівський, І. Труш, М. Гнатюк та Д. Лукіянович. Після 1907 р., коли намітився розкол між М. Грушевським і його старими соратниками по НТШ і «Літературно-науковому віснику», склад постій-

но відвідуючих професора дещо змінився. Тепер це найбільше молодь, учні М. Грушевського, — І. Джиджора, М. Залізняк, В. Козловський, В. Дорошенко, але останнім вже не судилося скласти поправді рівну компанію, відповідну старій «фамилії». У відносинах в 1908-1910 рр. відчувається дуже сильне розчарування історика новими умовами галицького життя.

Відвідини близьких за духом і настроєм до М. Грушевського людей часто співпадали з нарадами по важливим питанням громадського і політичного життя на Україні й зокрема в Галичині та у Львові. На хаті у Грушевських спільно з старими товаришами по культурній роботі вирішувалися важливі тактичні питання: стосунки з українськими галицькими політиками з Віденського парламента й Галицького сойму, що вели угодовську політику по відношенню до польської політики в Східній Галичині; вироблення позиції щодо суспільного пріоритету українських приватних гімназій перед будівництвом у Львові українського театру; перенесення до Києва видання «ЛНВ» та багато інших питань.

Під час гастролей у Львові, частими гостями М. Грушевського були корифеї українського театру: М. Садовський, Л. Саксаганський, М. Заньковецька, інші артисти цієї трупи. Багато разів відвідував родину історика й Гнат Хоткевич. Буваючи проїздами у Львові, до М. Грушевського заходив Д. Багалій з родиною, Ф. Вовк з дружиною, брат історика — Олександр Сергійович, шведський славіст А. Єнсен, німецький професор О. Геч, багато інших людей.

Сам М. Грушевський робив часті візити. Ходив з дружиною до Трушів та Гнатюків, в ділових цілях був частим гостем зібрань і конференцій національно-демократичної партії, де спілкувався з С. Федаком, Ю. Романчуком, В. Охримовичем, В. Будзиновським, І. Заячківським тощо. Дуже любив відвідувати театральні вистави: як драматичні українські, так і оперні європейські, зокрема бував на опері «Кармен», слухав музику Р. Вагнера.

М. Грушевський — головна постать всеукраїнського єднання й української соборности, — дуже багато їздив з цією метою зі Львова до Києва і досить часто до Петербургу. Поїздки на Велику Україну частішали в часах першої російської революції. За щоденником легко прослідкувати його переміщення, а пересуватися історикові доводилося дуже багато, особливо в 1907 р., коли вирішувалися практичні питання переносу видання «ЛНВ» і створення Українського наукового товариства в Києві. Так, у цьому році Михайло Сергійович з 6 лютого по 8 травня, з 4 вересня по 5 жовтня, з 7 до 18 листопада, а також з 21 грудня до нового року знаходився у Києві. Тут він веде численні переговори, ходить на партійні й громадські конференції, налагоджує літературно-видавничу справу. Дні дуже насичені зустрічами, їх кількісно навіть більше, ніж у Львові, бо на Наддніпрянській Україні професор бував лише наїздами. Найчастіше він ходить і приймає з візи-

тою Є. Чикаленка і В. Леонтовича — двох головних українських меценатів. За грошима М. Грушевському доводилося звертатися й до В. Симиренка й Р. Штейнгеля. У видавничій справі йому постійно у пригоді ставав П. Сірий (Лавров), І. Джиджора та І. Кревецький, а з метою організації всіх сторін українського життя йому доводилося дуже часто бувати у Старицьких (власне, Людмили Старицької-Черняхівської та її чоловіка), М. Лисенка, В. Науменка, І. Стешенка, В. Перетца, В. Антоновича та в інших.

З переїздом родини М. Грушевського до Києва й будівництвом там на Паньківській вулиці власного будинку, перебування у столиці України стають частішими й довшими. В щоденникові досить значне місце приділене самому процесу будівництва, вибору садиби під забудову, що її допомагав знайти Ф. Красицький, а зводити — інший художник і близький друг В. Кричевський. Історик радісно споглядав й нотував, як ростуть поверхи його будівлі, як свій захват з приводу неї висловлював В. Винниченко і т.і. В Києві М. Грушевський також любив ходити до театрів. М. Садовський опікувався присутністю історика на своїх виставах. В квітні 1907 р. він навіть ледь не відклав початок п'єси через те, що історик запізнявся. Михайло Сергійович писав також про прогулянки у Шулявську рощу, згадував поїздку до Ніжина, кілька проходів з родиною до Києво-Печерської Лаври.

Брав щоденника з собою історик і в подорож по Європі, але записи вже занадто лаконічні, лише географія мандрівок. А ось відвідини Петербургу знайшли в нотатниках порівняно детальне висвітлення. Дуже важливий візит до столиці Російської імперії відбув професор тоді, коли створювалася українська фракція в середині першої Державної думи та готувалося видання російськомовного журналу. В цій справі М. Грушевський намагався спертися на впливові наукові й політичні кола Петербургу. В кінці весни 1906 р. він заносить до щоденника відомості про зустрічі там і переговори з Д. Багалієм і Д. Дорошенком, О. Шахматовим і В. Мякотиним, думськими депутатами, що створили Український клуб П. Чижевським, Р. Штейнгелем, М. Шрагом та ін., а з приводу «Украинского вестника» — з О. Лотоцьким і М. Славинським.

Літні місяці М. Грушевський разом з родиною за цей період в більшості проводив у Криворівні і на відпочинку в цілому розпорядок дня нагадував звичайні дні у Львові. Більшість часу він проводив за роботою, прогулянки займали не багато часу, але в теплий день Михайло Сергійович дозволяв собі відволіктися, й тоді купався в Черемоші, що протікав повз садибу історика. Дуже продуктивним для роботи виявилось літо 1907 р. За 7 тижнів перебування у Криворівні М. Грушевським було розпочато сьомий том «Історії України-Руси», зроблені вставки у третій й прочитано коректи. Крім цього, істориком було написано сім статей для «ЛНВ», «ЗНТШ», й СПб газети «Товариш», не рахуючи великої кількості рецензій.

В науково-літературній праці М. Грушевського період між 1904-1910

рр. був дуже інтенсивним і насиченим. Щоденник дозволяє чітко встановити черговість в написанні майже всіх основних його робіт, заглибитися в творчу лабораторію історика, а й іноді навіть дізнатися його власної думки про свою творчість. Так, наприклад, на основний твір життя — «Історію України-Руси», Михайло Сергійович дивився неінакше як на національну справу, як на свій першочерговий обов'язок перед українським суспільством. І тому, коли він мав скарги на своє здоров'я, то найбільший сум викликало саме те, що він може не виконати свого громадського обов'язку. Дуже ревно він приймав недооцінку сучасниками важливості написання національної історії України і його власного труду. А робота над «Історією» забирала, за щоденниковими записами, лівову частину робочого часу. За розглядаємий нами період він працював над першими і другими редакціями шести томів, з третього по восьмий (до написання восьмого тому він взявся десь на початку весни 1910 р.).

Іншими значними роботами, що згадки про них постійно зустрічаються на сторінках записників, були: «Очерк истории украинского народа» (згадується не тільки сам процес, але й листування з петербурзькими українцями й видавцями про друк книги, підготовка другого видання, поради С. Єфремова та інших про переробку деяких моментів «Очерка» тощо), «Ілюстрована історія України», перекладна монографія «Киевская Русь», інше. Безліч історичних студій і розвідок згадується в щоденнику, деякі з них невідомі за бібліографічними покажчиками творів М. Грушевського. Наприклад, стаття до газети «Товариш» (яка редагувалася В. Водовозовим у Петербурзі), написана істориком у 1907 р., у покажчику не згадана.

Чималу увагу в записках приділено організаторській науковій роботі. Є багато згадок і про засідання історично-філософського відділу, НТШ, й про загальні збори НТШ, її числених комісій. З 1907 р. М. Грушевський спеціально їздить до Києва й організує засідання УНТ. Про перебіг подій на таких засіданнях свої короткі враження історик часто заносив у щоденник.

Окремо хотілося б спинитися на тих проблемних питаннях грушевськознавства, які можуть бути з великим успіхом вирішені за допомогою щоденника Михайла Сергійовича. Досить умовно такі проблеми можна виокремити за такими темами: М. Грушевський і І. Франко; М. Грушевський і С. Томашівський; галицькі націонал-демократичні політики та історики; опозиція М. Грушевському в середині НТШ; київська українська громада і львівський професор. Це, так би сказати, глобальні теми, що наświetлюються всім часовим періодом щоденника. Вони доповнюються й, так би мовити, льокальними темами. А саме: відносини історика до громадсько-політичного руху на Наддніпрянщині й зокрема до Української радикально-демократичної партії; Петербурзька українська громада й історик; проблеми навколо переносу до Києва видання «ЛНВ» і багато інших моментів.

Особливо хотілось би сказати про взаємини М. Грушевського та І. Франка в світлі тих фактів, що відкриває щоденник. Постать видатного письменника й громадського діяча цілком може вважатися найближчою до історика. Вони жили поруч, зустрічалися ледь не щодня, разом їздили до Києва, і майже на кожній сторінці записничків від 1904 до 1910 рр. згадується прізвище Івана Яковича. Ще й досі існуючий стереотип про ворожість між цими двома великими людьми, на мій погляд, щоденник спростовує. У більшості справ, що вони робили разом, І. Франко виступав як перший помічник М. Грушевського, а в деяких моментах, навіть речник тої позиції, що виробляв історик на те чи інше питання. Так, львівський професор замовляв І. Франкові статті для «ЛНВ», де той захищав правопис «ЛНВ» від обвинувачень з боку наддніпрянців в обгаличенні літературної української мови, в негативному ключі рецензував «Нову громаду». І. Франко ставав на бік М. Грушевського в його зіткненнях з галицькими політиками. Історик читав в його присутності важливі публіцистичні статті, що друкувалися в «ЛНВ» і часто отримував схвальні відгуки від Івана Яковича.

Лише після 1906 р., коли хвороба Івана Яковича почала прогресувати, стосунки дещо погіршилися. Але звинувачувати в такому стані М. Грушевського видається цілком недоречним. Історик, навпаки, жалкував, що І. Франко охолов до співробітництва у «Вістникові», буквально примушував письменника до виконання взятих на себе робіт по журналу. Одночасно він не переставав опікуватися письменником, виділяв гроші за ще не зроблені статті, купував у Києві в книгарні Оглобліна потрібну для І. Франка літературу.

Вражають записи про стан здоров'я І. Франка, його важкий психічний стан, часті галюцинації, розпач, який викликав цей стан у близьких людей, зокрема у Є. Трегубова, поведінка хворого письменника. В цьому пляні матеріяли записників історика дають значно більше за аналогічні звістки в щоденнику Є. Чикаленка. У письменника були паралізовані руки і в цьому він звинувачував то М. Драгоманова, то ще когось, намагався їх звільнити від невідомої сили, яка його бучім-то скувала. Марення І. Франка часто шокували М. Грушевського.

Але коли здоров'я І. Франка поліпшувалося, він продовжував свою співпрацю з М. Грушевським. Тому, на мій погляд, навіть останні десять років життя великого Каменяра не можна важати роками цілковитого розриву з істориком. І в цьому нас пересвідчує щоденник.

Не менш цікавою є тема взаємин М. Грушевського з С. Томашівським, спочатку ревним послідовником і адептом професора, потім настільки ж затятого противника його політики в НТШ й неприхильника його історіографічної схеми. Псування відносин М. Грушевський сприймав з болем, і як міг, намагався йти з С. Томашівським на компроміси. Але коли розходження стало носити принциповий характер, М. Грушевський з прикрістю визнавав, що його учень віддаляється від нього остаточно. Цікаво, що період між 1905-1907 рр. став водороз-

ділом, коли почалися негаразди М. Грушевського не тільки з І. Франком, але й з С. Томашівським, М. Гнатюком, взагалі представниками «старої гвардії», що групувалися навколо історика в НТШ з 1894 року.

В боротьбі за всеукраїнське культурне й політичне єднання М. Грушевському доводилося долати опір не лише галичан, але й наддніпрянців. Ці складні колізії проходять також по всіх сторінках щоденника. Охолодження стосунків з В. Антоновичем, С. Єфремовим, Ф. Матушевським, несприйняття позиції Б. Грінченка, балянсування з Є. Чикаленком й В. Леонтовичем, які намагалися примирити М. Грушевського з радикальною частиною громади, відображені на численних сторінках нотаток.

На закінчення, відзначаючи виключну цінність щоденника М. Грушевського для вивчення української історії початку ХХ ст., хочу повідомити про те, що Інститут української археографії приступив до його автентичного видання. Очевидно, за рік ми вже зможемо побачити його з друку.